

بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه توس*

علیرضا شیخی^۱، عطیه جهانیان^۲

۱- استادیار دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی، موسسه آموزش عالی فردوس

چکیده

تزیینات سنگ قبرهای گورستان‌های تاریخی ایران نکات قابل تأملی دارند. مجموعه هارونیه توس حاوی سنگ‌قبرهایی از دوره تیموری تا قاجار است که با کتیبه و نقوش متنوعی آراسته شده‌اند. در این پژوهش ۳۴ سنگ‌قبر مورد مطالعه بوده که به دلیل همسانی در نقش و طرح، ۱۰ نمونه به روش هدفمند انتخاب گردیده است. هدف از این پژوهش مطالعه ساختار، کتیبه‌ها و نقوش سنگ‌قبرها می‌باشد. این مقاله درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که مضمون، فرم کتیبه‌ها و نقوش در سنگ‌قبرهای مجموعه هارونیه چیست؟ روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است و گردآوری داده‌ها بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که نقوش سنگ‌قبرها، نشان‌دهنده الگویی مشخص و غالب بر طراحی و تزیین آن‌ها و گواه اندیشه، اعتقاد و فرهنگ بازماندگان و بازتاب فضای شیعی آن دوران بوده است. مضامین به کار رفته بر سنگ‌قبرها، در درجه اول بر صورت قبرها ظاهر شده؛ که شامل آیات، اسماء خداوند، اشعاری در وصف فراق و نکوهش دنیا است که به جاوید بودن خداوند رحمان و ناپایدار بودن انسان اشاره دارد. در این قبور خطوط از تعلیق و ثلث تا نستعلیق، همگی طلب آمرزش از خداوند رحیم را با توجه به مضامین نوشته‌ها و گیاهان در پی داشته است.

واژه‌های کلیدی: توس، سنگ قبر، کتیبه، نقش.

1- Email: a.sheikhi@art.ac.ir

2- Email: atiyeh.jahaniyan@gmail.com

مقدمه

یکی از اندیشه‌های بنیادی انسان از آغاز هستی تاکنون موضوع مرگ و جهان پس از آن است. قبر و سنگ قبر یکی از بخش‌های جدانشدنی این اندیشه در همه جامعه‌ها بوده است (شریفی‌نیا و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۴). پیشینه تاریخی سنگ‌قبر در ایران مشخص نمی‌باشد. با آن‌که پس از اسلام هیچ‌گونه شواهدی دال بر وضعیت شروع استفاده از سنگ بر قبر وجود ندارد ولی انجام مراسم خاک‌سپاری و قرار دادن سنگ بر قبر بعد از چهل روز در فقه شیعه را می‌توان شروعی تازه از این آیین به شمار آورد (علی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۰). سنگ‌قبرهای ناحیه توس همانند سنگ مزارهای دیگر مراکز ایران تزیین شده به نقوشی هستند که از مضمون و محتوای تاریخ فرهنگی، اجتماعی و دینی این ناحیه سرچشمه می‌گیرد. تاکنون این سنگ‌قبرها مورد تحقیق کارشناسان قرار نگرفته است و تنها توسط میراث فرهنگی آرامگاه فردوسی جمع‌آوری و شماره‌گذاری شده است؛ بنابراین مطالعه تزیینات و تفکر نهفته در این مجموعه ضروری است. هدف اصلی این پژوهش مطالعه خطوط و تزیینات سنگ‌قبر موجود در هارونیه توس برای پاسخ‌گویی به این سؤال است: چه نوع خطوط و نقش‌مایه‌هایی بر روی این سنگ‌قبرها به کار رفته است و وجوه افتراق و اشتراک آن در ادوار تیموری، صفوی و قاجار چیست؟

مطالعه و بررسی این سنگ‌قبرها علاوه بر آشکار شدن اندیشه‌های آن دوران نسبت به رفتگان و مضامین نهفته در ساختار و نقوش سنگ‌قبرها موجب آگاهی از این مضامین شده است. به وجود برخی از آیات و اسماء خداوند (اللهم صل علی المصطفی و المرتضی و البتول و السبطین الحسن و الحسین و العباد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و العسگری...) بر روی سنگ‌قبرها، نشان از گرایش شیعی صاحبان این سنگ‌قبر دارد که این موضوع خود از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

پیشینه پژوهش

به‌طور کلی پیرامون آرامگاه و سنگ‌قبر تحقیقاتی انجام شده است که از آن جمله می‌توان به مقاله «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزیینی سنگ‌قبر شهرستان دره‌شهر در استان ایلام»

نوشته شریفی‌نیا و دیگران (۱۳۹۵)، مقاله «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبر قبرستان تخت فولاد اصفهان» نوشته صفی‌خانی و دیگران (۱۳۹۳) و نیز مقاله «سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان» نوشته روجا علی‌نژاد (۱۳۹۳) اشاره کرد که به بحث و تحقیق درباره نقوش موجود در سنگ‌قبرهای مناطق مختلف پرداخته‌اند.

مجموعه سنگ‌قبرهای واقع در آرامگاه هارونیه توس، تاکنون تنها به‌وسیله پایگاه میراث فرهنگی منظر تاریخی و فرهنگی توس با عنوان طرح ساماندهی سنگ‌ها و کتیبه‌های تاریخی در هارونیه، مستند نگاری، مطالعه و طراحی شده است. هم‌چنین عملیات اجرایی در نیمه شمالی دشت توس و دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه هزار مسجد برای جمع‌آوری دیگر سنگ‌های متفرقه انجام شده است. این ساماندهی در آذرماه ۱۳۹۴ هجری شمسی توسط آقای محمدتقی نوری جوادی و با عکاسی آقای فخرایی صورت گرفته است. از این‌رو این پژوهش برای نخستین بار به مطالعه، تفحص و تحلیل درباره این سنگ‌قبر پرداخته است.

روش تحقیق

روش، توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات آن به‌صورت میدانی (بازدید میدانی از سنگ‌قبرها، عکس‌برداری - مستند نگاری) به انجام رسیده است. در مجموع تعداد سنگ‌قبرهای موجود در آرامگاه هارونیه ۳۴ سنگ‌قبر است که در دوره تیموری ۳ سنگ‌قبر، در دوره صفوی ۲۰ و در دوره قاجار ۳ سنگ‌قبر است. از این تعداد، ۸ سنگ‌قبر دارای شناسنامه مشخصی نیستند. از این سنگ‌قبرهای موجود، در هر دوره تنها سه سنگ‌قبر مورد بررسی قرار گرفت.

توس

تا به امروز دلیل نام‌گذاری توس بر ما مشخص نیست؛ اما درباره آن حکایات بسیاری گفته شده است. در کتاب متون پهلوی آورده شده «شهر توس را توس نوزدان ساخت که نهصدسال سپاهید بود، پس از توس، سپاهیدی به زیر و از زیر به سبتور و از سبتور به کرزم آمد» (جاماسب، ۱۳۷۱: ۶۵). گردیزی در *زین‌الاکبار* و مستوفی در *نزهة القلوب* جمشید پیشدادی را بنیان‌گذار شهر توس می‌دانند و می‌نویسند پس از

دارد. این شهرستان بین مدار جغرافیایی ۱۰/۳۶ تا ۲۳/۳۶ عرض شمالی و ۲۸/۵۹ تا ۴۳/۵۹ طول شرقی قرار گرفته است. این شهرستان دارای سه بخش، یازده دهستان و سه شهر است (<http://www.webcitation.org>).

نقشه ۱: موقعیت جغرافیایی شهر توس (tabaran.blogfa).

مطالعه و شناخت ویژگی‌های ظاهری

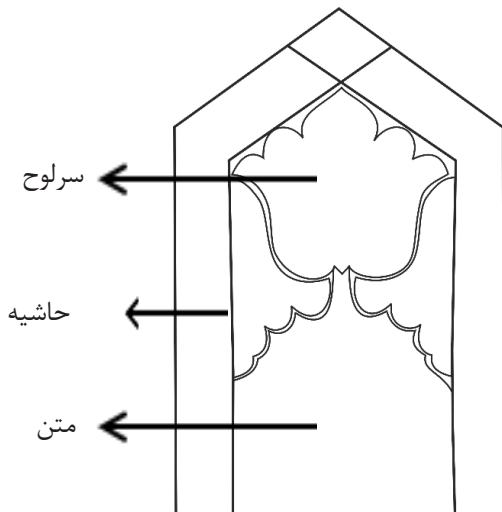
سنگ مزارها در اسلام دارای شکل‌های متعددی مانند عمودی، افقی، محرابی، تندیس‌وار و صندوقی می‌باشند (بزرگ‌نیا، ۱۳۸۹: ۸۴) که بعضاً تحت تأثیر معماری و فرهنگ آن منطقه قرار گرفته است. باگذشت زمان در ایران به هر نقطه از این سرزمین که بنگریم گواه ریشه‌ای از اعتقادات بومی به خصوص آداب‌ورسوم مرگ، مزار و متعلقات آن خواهیم بود که جز شواهدی اندک و ناچیز، از آن‌ها باقی نمانده است (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). به‌طور کلی یک سنگ‌قبر در مرحله نخست به معرفی شخص متوفی و سپس به ارتباط تصویری و نوشتاری آن با بینه و انتقال مفاهیم می‌پردازد (پویان، ۱۳۸۹: ۹۹). در مجموع سنگ مزارهای توس صندوقی شکل هستند که این مدل سنگ‌قبر در ایران دارای تاریخچه معماری می‌باشد. این سنگ‌قبرها به‌صورت افقی (خوابیده) است که طول آن‌ها بیشتر از ۰/۷۴ سانتی‌متر و عرض آن از ۰/۹۵ سانتی‌متر کمتر نیست و

خرابی این شهر، توس نوذر آن را تجدید بنا کرد و به نام خود منسوب گردانید. (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۳؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۵۰). در کتاب حدود العالم آمده: «طوس، ناحیتی است به خراسان و اندر وی شهر که است چون طوران و نوقان و بروغون و رایکان و بنوازه و اندر میان کوه‌هاست و اندر کوه‌های وی معدن پیروزه است و معدن مس است ...» (بی‌نا، ۱۳۶۲: ۹۰). تاکنون درباره نام توس، ریشه و معنای آن نظر دقیقی ابراز نشده است. محقق آلمانی «بارتلمه» برای واژه tusa ریشه taos را پیشنهاد داده است. این ریشه دارای دو معنای خالی و آزاد است. بارتلمه در زیرنویس این واژه taosa را اسم مذکر به معنی کسی که ران‌های بزرگ و پهن دارد، آورده است (بارتلمه، ۱۹۰۴: ۱۸۲۲). این ولایت در سده‌های اول هجری شامل ۴ بخش طابران، بزدغور (طرقبه) رادکان و نوقان بوده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۵) که از این بین شهر طابران از شهرت بیشتری برخوردار بوده و در قرن چهارم هجری به‌عنوان مرکز ولایت توس از آن نام‌برده شده است (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۶۸). برجسته‌ترین بنای تاریخی بازمانده از شهر طابران توس، هارونیه می‌باشد که کاربرد این بنا مشخص نیست؛ اما از آن به‌عنوان مسجد توس، آرامگاه و یا خانقاه غزالی و فردوسی نام‌برده شده است (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۵۵). بر پایه گزارش‌های جغرافیدانان و مورخان مسلمان از قرن ۳ تا ۶ هجری، توس شهری آباد و پررونق بوده است که مرکز بیش از هزار روستا به‌شمار می‌آمده است. (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۵۳) اما در قرن‌های ۶ و ۸ هجری مورد هجوم مغولان و تیموریان قرار گرفت و ویران شد (جوینی، بی‌تا، جلد ۱: ۱۱۴)، اگرچه دوباره به دستور شاهرخ تیموری در قرن ۹ مورد بازسازی و مرمت قرار گرفت؛ اما دیگر شکوه و عظمت پیشین خود را به دست نیاورد؛ و کم‌کم تبدیل به خرابه‌ای شد که از جغرافیای تاریخی حذف و جای خود را به مشهد داد (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۵۶).

موقعیت جغرافیایی سنگ قبرها

توس در ۲۵ کیلومتری شمال غربی شهر مشهد، میان دو روستای توس سفلی و اسلامی قرار دارد که نزدیک به شهر تاریخی تابران و بقعه تاریخی هارونیه است (زنگنه، ۱۳۷۵: ۱۵۳). این مجموعه در منتهی‌الیه شمال شرقی شهرستان مشهد قرار

- حاشیه: نقش و نگار تزیینی که به شکل نوار بر جوار و اطراف چیزی نوشته و آراسته می‌شود که بیشتر، اشعار ادبی، نام و سال فوت متوفی را دربرمی‌گیرد.

تصویر ۱: بخش‌های موجود بر روی سنگ‌قبرهای موجود در هارونیه توس، دوره قاجار (نگارندگان، ۱۳۹۶).

متن‌های نوشته‌شده بر سنگ‌قبرهای این مجموعه را می‌توان به ۵ دسته تقسیم کرد ۱- ادعیه، ۲- آیات قرآن، ۳- اسماء خداوند، ۴- اشعار ادبی، ۵- نام و سال فوت متوفی. بی‌گمان یکی از مهم‌ترین موضوعات برای هنرنمایی، خط و کتابت است. خطوطی ثلث، نسخ و نستعلیق در سنگ‌نوشته‌های توس به کار رفته است. براساس این ۳ دوره، جدولی تهیه شده که در آن به تعدادی از سنگ‌قبرهای توس پرداخته شده است. از هر دوره سعی

ارتفاع آن‌ها حدوداً بین ۲۰ تا ۹۰ سانتی‌متر است. سنگ‌قبرهای توس را می‌توان به سه دوره تیموری، صفوی و قاجاری تقسیم‌بندی کرد که هر دوره دارای نقوش و تزیینات متفاوتی است. این سنگ مزارها نیز دارای مضامینی نظیر آیات قرآن، اسماء خداوند، ادعیه، نام و سال متوفی است.

سنگ‌قبرهای دوره تیموری دارای ابعاد کوچکی (طول ۰/۷۸، عرض ۰/۴۶، ارتفاع ۲۰ سانتی‌متر) می‌باشد. از این دوره تنها ۳ سنگ‌قبر وجود دارد که تزیینات آن‌ها متشکل از آیات قرآنی، اشعار ادبی، گل و برگ اسلیمی است. حجاری سنگ‌قبرهای این دوره بیشتر ترکیبی، برجسته و فرم آن‌ها به صورت صندوقی و مطبق است.

سنگ‌قبرهای دوره صفوی ابعادی بزرگ‌تر (طول ۲/۷۳، عرض ۰/۹۵، ارتفاع ۰/۷۸ سانتی‌متر) دارند. در صورتی که در دوره صفویه بیشتر از آیات قرآنی، اشعار ادبی، گل‌های هشت پر، حاشیه مقرنس، کتیبه و طرح‌های گل‌بوته استفاده شده است که در بعضی از این سنگ‌قبرها، نقوش اسلیمی با آیات ادغام شده‌اند. از دوره صفوی حدود ۲۰ سنگ‌قبر موجود است که در بعضی از آن‌ها نام متوفی و تاریخ وفات در وسط سنگ و یا حواشی آن حک شده است. در این دوره، حجاری‌ها گود، برجسته و ترکیبی می‌باشد و شکل ظاهری آن‌ها صندوقی و محرابی است.

سنگ‌قبرهای دوره قاجار با ابعاد (طول ۱/۱۶، عرض ۰/۴۸، ارتفاع ۰/۱۵ سانتی‌متر) است. از این دوره ۳ سنگ‌قبر در آرامگاه توس وجود دارد که با نقوش محرابی، گل چهارپر و حاشیه منقوش تزیین شده‌است. در این دوره، بیشتر از حجاری‌های گود و برجسته، جهت تزیین سنگ‌قبرها استفاده کرده‌اند و فرم قالب آن‌ها محرابی‌شکل است.

کتیبه در سنگ‌قبرهای توس

نوشته‌های مندرج در سنگ‌قبرهای آرامگاه توس، به‌طور کلی به ۳ قسمت تقسیم می‌شوند:

- سرلوح: نام یا عبارتی است که در ابتدا یا بالای متن نوشته می‌شود.

- متن سنگ‌نوشته: بیشترین قسمت از نوشته (آیات قرآنی و اشعار ادبی) را به خود اختصاص می‌داده است.

دارند خودداری شود. به طور مثال از دوره قاجار تنها یک سنگ دارای نقوش جامع و کاملی است و دیگر سنگ‌ها به دلیل فرسایش و شکستگی و نبود بخشی از آن قابل بررسی نیست.

شده است سنگ‌قبرهایی که از لحاظ خطوط و نقوش دارای تزیینات بیشتر و کامل‌تری هستند مورد بررسی قرار گیرند و از تکرار سنگ‌هایی که از لحاظ نقش، طرحی شبیه به هم

جدول ۱: نمونه هایی از سنگ‌قبرهای آرامگاه توس (نگارندگان، ۱۳۹۶).

	دوره	تیموری
	تاریخ	قرن ۹
	آیات و اسماء خداوند	*
	اشعار ادبی	۱-۱
	نام و سال متوفی	خواجه نظام الدین علی بن مولانا/ سنه سبع و ثلاثین و شمانمایه
	دوره	تیموری
	تاریخ	قرن ۸
	آیات و اسماء خداوند	-
	اشعار ادبی	-
	نام و سال متوفی	-
	دوره	صفوی
	تاریخ	قرن ۱۰
	آیات و اسماء خداوند	-
	اشعار ادبی	***
	نام و سال متوفی	شیرک آقا/
	دوره	قاجاری
	تاریخ	قرن ۱۳
	آیات و اسماء خداوند	*****
	اشعار ادبی	۵-۵
	نام و سال متوفی	میرزا اسماعیل/ سنه ۱۲۴۳
	دوره	صفوی
	تاریخ	قرن ۱۰
	آیات و اسماء خداوند	**
	اشعار ادبی	-
	نام و سال متوفی	ماهم آغه بنت جناب/ رجب سنه ۹۷۵

* قال ... تعالی / انا لله و انا الیه

چون بخاک ما رسی دامن کشان / آن دم اخلاص (ی) بروح ما بخوان / ای / میدان (میدان) که در دست تو گنجیست بهایی.

** اللهم صل علی النبی / و الوصی و البتول و الحسن و الحسین و السجاد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و العسگری / و المهدی / و صاحب الزمان و خلیفه الرحمن صلوه ... و سلامه لیه و علیهم اجمعین و الطیبین

الطاهرین و سلم تسلیم. نادعلیا مظهر العجایب / تجده عونا لک فی النوایب / کل هم و غم سینجعلی / بولایتک یا علی یا علی یا علی.

*** تا در روز جهان بی تو ندیدی چشمم / این منم برسر خاک تو که خاک برسر / کاش آن روز که درپای تو شد خار اجل / دست گیتی بزدی تیغ هلاکم برسر رفتی درد / داغ توام یادگار ماند / صد حسرت از تو در دل امیدوار ماند / وز گلشن فراق ... پدر / ... / (شامل ده قاب و ده مصرع).

مرگ و طلب بخشش برای فرد فوت شده باشند. خلقت انسان و هستی او بر روی زمین رابطه نمایان با گیاه است (نوراللهی و علی لو، ۱۳۹۵: بند ۱۳۳). نقش اسلیمی در همه جا وجود دارد تا به خوبی حرکت الهی و جاودانی خالق و مخلوق را تداعی کند. این نقوش در دوره تیموری و صفوی به بلندای زیبایی و ظرافت خود در قبور می‌رسند و آفرینشگر مناسبی برای طراحان و حجاران قبرها بودند و به سنگ مزارات اسلامی جلوه‌ی عجیب بخشیدند. سنگ قبرها که با طرح اسلیمی به صورت گود و برجسته حجاری شده را می‌توان به قسمت سرلوح، حواشی، قاب‌بندی و دیواره‌های کنار سنگ قبرها تقسیم کرد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۹).

نقوش هندسی

از جمله نقوش مورد استفاده در سنگ قبرهای موجود در ایران، دو شکل محرابی و صندوقی‌اند که هر دو دارای پیشینه معماری بوده و بیشتر در قالب شکل کالبدی قبور و هم‌چنین کادرهای محرابی نمایان شده‌اند. طرح محراب نمادی از یک معماری جهانی است (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۸). در قرآن کریم نیز از محراب به‌عنوان یک جایگاه مقدس نام برده شده است. محراب در زبان عربی به معنی حربگاه و در فارسی به معنی محل نیایش است (یاحقی، ۱۳۷۴: ۱۳۱۹). این نقش مستطیل‌شکلی که به صورت روی هم چسبیده یا جداگانه بر روی سنگ قبرها طراحی شده، در یک قسمت از آن آیه، حدیث یا سال و مشخصات فرد متوفی ثبت شده و در قسمت دیگر آن که بزرگ‌تر است نقش و نگارهای مختلفی نقش بسته است. در قرن دهم و یازدهم هجری نقوش هندسی از مهارت و وجاهت برخوردار بوده و نیز گل‌های چندپر که نمادی از زندگی و چرخش خورشید بوده است.

تصویر ۲: شکل محرابی سنگ قبر دوره صفوی موجود در مجموعه هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

**** رفتی و درد و داغ توام یادگار ماند/ صد حسرت از تو در دل امیدوار ماند/ دریا شد از سرشک کنارم ولی چه سود/ کان گوهر یگانه برفت و کنار ماند/ بلبل کشید رنج گلستان و عاقبت/ گل را صبا ربود و بهره خار ماند.
**** اللهم صل علی المصطفی و المرتضی و البتول و السبطين الحسن و الحسين و العابد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و العسگری ...
تورا به سایه طوبا و سدرجا بادا / نوید آیه طوبی لهم ترا بادا/ زلال رحمت حق تا رسد بخلد روان / روان پاک تو در جنت العلا بادا/ چو تلخکام ز دنیا شدی شراب طهور/ نصیب از کف پر فیض مرتضی بادا/ اگر چه آتش ... کامگی زدی بر من/ به بحر رحمت حق جانت آشنا بادا

نقوش

آنچه که در نگاه اول، بیننده را به خود جذب می‌کند، حکاکای‌های بسیار ساده و نقوش بدوی به‌دور از هرگونه ظاهرنمایی است. حجاری‌های موجود در سنگ قبر، آن را از یک سنگ مزار ساده بیرون کرده، در مقام یک اثر هنری قرار می‌دهد. نقوش حک شده بر روی سنگ قبور مجموعه توس را می‌توان به دو گروه ۱- نقوش گیاهی ۲- نقوش هندسی، تقسیم‌بندی کرد.

نقوش گیاهی

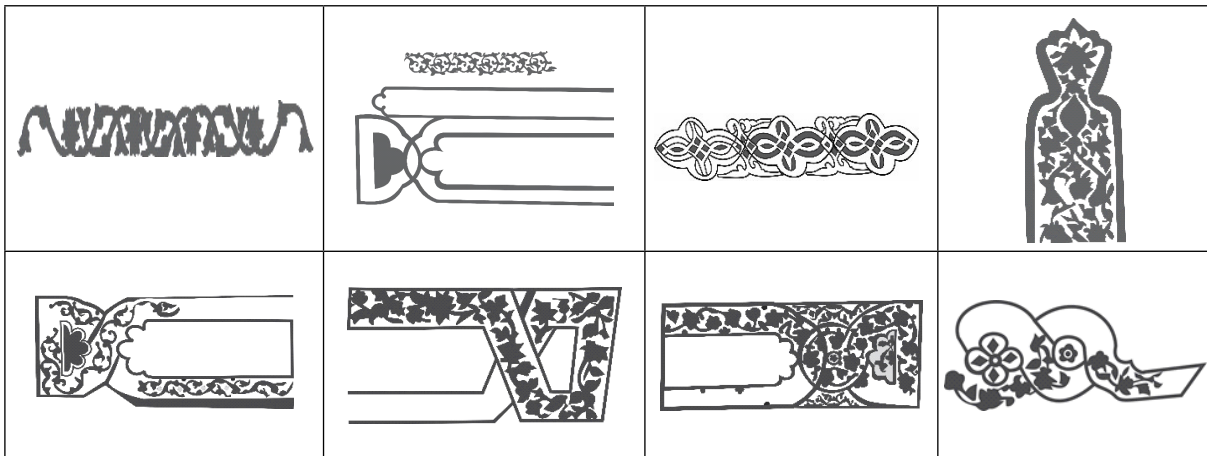
از نمونه‌های نقوش گیاهی این قبرستان می‌توان به گل‌های ۴ پر، ۸ پر و گل‌بوته اشاره کرد که نمونه‌ای از آن‌ها را می‌توان در طبیعت یافت. حکاکای نقش‌های گل‌بوته افزون بر پر کردن فضای خالی سنگ قبور، جاذبه خاصی به سنگ قبر بخشیده است (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۰). در دوره اسلام، نقش سنگ قبرها بیشتر ساده، طبیعی و به دور از طرح‌های مادی و انتزاعی بود. به مرور زمان این نقوش به صورت تزیینی نما پیدا کرد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۷) با حضور خاندان‌های شیعه در ایران، این نقوش دستخوش تغییراتی شد و از دوره صفویه به بعد تزیین سنگ قبرها با طرح‌های متنوعی مثل نقش انواع درخت‌ها، آیات قرآنی و احادیث، رایج شد. همه این نقوش برگ و گیاه در تکاپو هستند تا با اتحاد و استواری، گردونه زندگی، زایش و تولد دوباره را القاء کنند و سمبلی از

مقرنس

ساده‌تر نوعی تزیین به صورت حجم‌پردازی است. مقرنس‌های سنگ‌قبرها به صورت تزیین سنگ قبر است. از این طرح بیشتر برای کادربندی اطراف بالای سنگ‌قبر استفاده شده است که در سنگ‌قبرهای مربوط به دوره صفویه مشاهده شد.

دیگر نقش هندسی که بیشتر به صورت کادربندی در سنگ‌قبرها استفاده شده، طرح مقرنس است. مقرنس نوعی آراستن همراه با فرورفتگی و برجستگی‌های منظم و قانونمند است. به معنای

جدول ۱: نمونه‌هایی از نقوش گیاهی و هندسی بر روی قبور آرامگاه توس (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تحلیل نقوش و کتیبه‌ها

ارتفاع سنگ‌های صندوقی‌شکل در دوره تیموری و صفوی، نسبت به قاجار بیشتر بوده و آن‌چه جالب است این‌که وجه مشترک جانبین با فرم‌های ستونی مانند تزیین شده‌اند. این ستون ماندنها با پایه، فرم‌های پیچ و سرستون که به مقرنس آراسته شده، بر سنگ قبور حجاری و حکاکی شده‌اند. البته باید گفت این تزیین در دوره تیموری و به‌ویژه صفوی بیشتر مدنظر بوده و در عصر قاجار به فرم استوانه‌ای ساده‌ای بدون پایه و سرستون تبدیل شده و آراستگی و ظرافت خود را از دست داده است (تصویر ۴).

آن‌چه در مطالعه صورت گرفته مطرح شد عبارت از فرم، نقش و کتیبه سنگ‌قبرهای محفوظ در توس است. بیان کرد که به لحاظ اندازه، سنگ‌های دوره تیموری نسبتاً کوچک و در دوره‌های بعدی بزرگ پارچه تراشیده شده‌اند. فرم‌های مطبق مکعب مستطیل و منشور روی صورت قبر از ویژگی‌های سنگ‌های تیموری است، اگرچه سنگ‌قبرهای صندوقی نیز کار شده‌اند که فرم غالب است، اما در دوره قاجار با فرم‌هایی محرابی هندسی مواجه هستیم. جالب آن‌که تزیین سنگ‌قبرهای گهواره‌ای دوره تیموری، منحصر به نقوش ساده اسلیمی واگیره‌ای و نقوش لوزی متداخل روی صورت قبر است (تصویر ۳).

تصویر ۴: شکل صندوقی سنگ قبر دوره صفوی محفوظ در مجموعه

هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۳: شکل صندوقی سنگ قبر دوره تیموری موجود در مجموعه

هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

سر هم شامل نقوش اسلیمی و ختایی (اغلب ختایی) آراسته شده است. ضروری‌ست یادآوری شود که این مستطیل از اواخر عصر صفوی و به‌ویژه در عصر قاجار به ردیف‌های پشت سرهم تقسیم شده که کتیبه‌ای طولانی بر صورت قبر است (تصویر ۶-۷).

تصویر ۶: سنگ قبر دوره صفوی محفوظ در مجموعه هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۷: سنگ قبر دوره قاجار محفوظ در مجموعه هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

باید گفت نذر و نیاز و آثار آن در آمرزش روح متوفی در این حفره‌ها متجلی شده است. استفاده از آب و یا گندم و ارزنی که برای پرندگان تعبیه شده، به‌نوعی خیرات برای آمرزش متوفی محسوب است. در آثار مورد بررسی قاجاری دیده شد که این گل هشت‌پر در قالب شانزده پر هم طراحی شده و قبلاً که در شمس هشت‌وجهی جای گرفته بود، اینک به ستاره تبدیل شده است. اعداد به کار گرفته شده در این آثار نشان از اعتقادات و باورها دارد؛ به‌ویژه می‌توان از عدد هشت نام برد که در گل‌ها و یا ستاره هشت بر صورت قبر، نقش شده است. در آثار متأخر که فرم‌های محرابی هندسی دارند این فرم حذف و به نقوش بزرگ ختایی شبیه گل لاله تبدیل شده و یا جایش را به کتیبه درشتی بر صورت قبر داده است (تصویر ۸).

تصویر ۸: سنگ قبر دوره قاجار محفوظ در مجموعه هارونیه (نگارندگان،

۱۳۹۶).

مقرنس حجاری شده بر لبه سنگ‌ها از قرون نهم هجری رایج شد و گسترش یافت که به زیبایی بر جانب‌ها و بعضاً صورت قبر نقش بست. این عنصر تزئینی در دوره صفوی بر جانبین دیده شد و تا دوره قاجار ادامه پیدا کرد (تصویر ۴). تزئین اصلی جانب مستطیل سنگ‌ها از قرن ۹ هجری به بعد، فرم بازوبندی کشیده با گل‌های ۴ یا ۸ پر در میان آن‌هاست. این نقش به‌صورت حمیل‌دار درشت اجرا شده که حاوی ریشه گیاهی اسلیمی و یا ختایی بوده و در میان بازوبندی کتیبه کار شده است. حدفصل کتیبه تا مقرنس لبه را همین حمیل با عرض زیاد جدا کرده است. البته باید گفت در دوره صفوی علاوه بر حمیل یک حاشیه سرتاسری نیز بر زیر مقرنس لبه سنگ منقوش به اسلیمی اضافه گردیده است و در عصر قاجار بازوبندی جانب سنگ‌ها، بسیار ساده، منحصر به خطوط پیرامونی شده و خبری از تزئینات گیاهی و ترسیم دقیق هندسی نقش نیست (تصویر ۵).

تصویر ۵: سنگ قبر دوره قاجار محفوظ در مجموعه هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

پایین پا در اکثر سنگ قبور منحصر به نام و سال متوفی و بالای سر، کتیبه‌ای با دو یا سه ردیف نوشته شده است که معمولاً در معرفی و یا آرزوی مغفرت برای شخص متوفی است. آنچه صورت قبر را مزین نموده شامل دو قسمت است: حاشیه و متن. حاشیه بازوبندی ساده‌ایست مزین به کتیبه. البته در دوره تیموری و صفوی منظم و کامل و در دوره قاجار با سادگی بیشتر و منحصر به خطوط کناره‌نما. بخش میانی دو بخش است: یکی سر متوفی که عمدتاً نقش گلی است هشت‌ضلعی، به شکل یک حفره در سنگ کنده شده و بخش پایینی که مستطیل کشیده‌ای را روی صورت قبر نمایان کرده است. این مستطیل به نقوش گیاهی و سربندهای پشت

مجموعه جملاتی چون انالله و انا الیه راجعون و یا الحکم لله و هوالحی الذی لایموت کتابت شده است. باید گفت قبل از آن همان گل هشت پر که محل آبشخور پرندگان بوده بر صورت قبر خودنمایی کرده است. آیات، اسماء خداوند، اشعاری در وصف فراق و نکوهش و مذمت دنیا و خوبی و نیکی به والدین و درنهایت از تاریخ فوت شخص متوفی سخن رفته است. روسازی خطوط صاف و یکدست و در نقوش گیاهی، مقعر است. این موضوع به ویژه در دوره صفوی پررنگ تر اجرا شده است. در نهایت به سطوح روسازی بر صورت قبر در دوره تیموری و صفوی باید اشاره کرد که متن آکنده از نقوش گیاهی و عمدتاً در سطحی پایین تر حکاکی شده است؛ این در حالی است که در عصر قاجار متن میانی سنگ قبر کتیبه‌ای با ردیف‌های موازی اجرا شده، در سطحی بالاتر از حاشیه صورت قبر، حکاکی شده است. تعداد سطوح گاهی در نقوش درشت کلی که قابی را تشکیل داده تا سه سطح هم اجرا شده است.

نتیجه‌گیری

مجموعه هارونیه توس با ۳۴ عدد سنگ‌قبر و انتخاب نمونه از آن‌ها مطالعه گردید. موضوع مهم و قابل تأمل در این سنگ‌قبرها، اندیشه و اعتقاد متجلی در این آثار توسط بازماندگان آنان است. به‌طور کلی باید تزیینات نقش بسته بر آثار را به دو دسته، کتیبه‌ها و نقوش، مجزا کرد؛ اگرچه هدف، زیبایی بیشتر کتیبه‌ها بوده است. نقوش به کار رفته تا دوره قاجار از نظم و ظرافت بیشتری برخوردار است و با ظرافت دوچندان اجرا شده است. گل هشت پر صورت قبرها که به شکل حفره کنده‌کاری شده، مفهوم خیرات را برای متوفی به ذهن متبادر می‌کند که سیراب و یا سیرکردن پرندگان و سایر جانداران را در پی دارد. مضامین به کار گرفته شده بر سنگ قبور در درجه اول روی صورت قبرها نمایان شده است که به باقی بودن خداوند رحمان و فانی بودن انسان اشاره دارد. تا اواخر دوره صفوی متن مستطیل میانی کشیده روی سنگ‌قبر عمدتاً به نقوش گیاهی آراسته شده و شاید همراه با آبشخور ایجاد شده به شکل گل هشت پر، به نوعی نشان از آرزوی بهشت و خرامان بودن روح متوفی بعد از مرگ او بوده است. البته بعد از آن زمان، کمابیش جایش را به کتیبه‌های

نکته دیگر در حوزه تزیینات، کتیبه‌های نقش‌بسته بر سنگ قبور هستند. آنچه در خصوص نوع خطوط لازم است اشاره گردد، این که عمده خطوط به کار رفته بر سنگ‌های دوره تیموری تعلیق و ثلث است. در دوره صفوی خط ثلث و در دوره قاجار خط نستعلیق غالب است. خط نسخ در قسمت‌های جانبی پایین و بالای سرسنگ‌ها به کار رفته است. صلابت و استواری خطوط نقش بسته بر جانبین سنگ‌ها در دوره تیموری و صفوی نسبت به دوره قاجار بیشتر است و استخوان‌بندی محکم‌تری دارد. خط حاشیه صورت قبر از اواخر صفوی ثلث و متن میانی با نستعلیق حکاکی شده است که البته در دوره قاجار همگی به خط نستعلیق نوشته شده‌اند. خط جانب سنگ‌ها در دوره قاجار به نستعلیق نگاشته شده و بعضی اوقات با ثلث کیفیت متوسط نقش بسته است.

تصویر ۹: سنگ قبر دوره صفوی محفوظ در مجموعه هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۱۰: سنگ قبر دوره تیموری محفوظ در مجموعه هارونیه (نگارندگان، ۱۳۹۶).

نکته آخر محتوای کتیبه‌های نقش‌بسته بر سنگ قبور است. آنچه مسلم است این که بر تمامی سنگ‌قبرها صلوات بر چهارده معصوم عمدتاً بر حاشیه صورت قبر و یا حاشیه زیر قطار بندی مقرنس جانب سنگ‌قبر است و شیعه بودن شخص متوفی را روایت می‌کند. در بازوبندی جانب قبور دعای نادعلی به ثلث و بسیار زیبا تا دوره قاجار و سپس به نستعلیق حکاکی شده است. بر صورت قبر تا اواخر دوره صفوی در این

«نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان (با تأکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)»، *هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، شماره ۴، دوره ۱۹، صص: ۸۰-۶۷.

• علی‌نژاد، روجا. (۱۳۹۳). «سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان (شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری گورستان سفید چاه)»، *هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، شماره ۲، دوره ۱۹، صص: ۵۶-۴۹.

• گردیزی، ابوسعید عبدالحی. (۱۳۶۳). *زین الاخبار*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب. صص: ۳۳ و ۴۸.

• مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). *زهره القلوب*. تصحیح لسترنج. تهران: دنیای کتاب. صص ۱۵۰-۱۵۱.

• مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، جلد ۲. مترجم: علی‌نقی منزوی. تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.

• نوراللهی، علی؛ علی‌لو، سارا. (۱۳۹۵). «قوم باستان‌شناختی گور نگاره‌های ارمنیان شرق زاگرس مرکزی (خمین، شازند، الیگودرز، سیرک و جلفا)»، *پیمان*، شماره ۷۶، سال بیستم، صص: ۱۰۷-۱۳۹.

• نوری‌جوادی، محمدتقی. (۱۳۹۴). *مستندسازی سنگ‌های تاریخی دشت توس (نیمه شمالی دشت توس و دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه هزار مسجد و دیگر سنگ‌های متفرقه)*. پایگاه میراث فرهنگی منظر تاریخی و فرهنگی توس.

• یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۷۴). *فرهنگ‌نامه قرآنی*. جلد ۳. مشهد: آستان قدس.

• یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۴۳). *البلدان*. مترجم: محمدابراهیم آیتی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.

• Bartholomac, Christian, (1904), *Altiranisches Worterbuch*, strussburg.

• <http://www.webcitation.org>

• tabaran.blogfa

دعایی، آیاتی از قرآن، اشعاری در مدح و ثنای متوفی و دوری و فراق ایشان و یا تاریخ داده است. باید گفت صلوات بر پیامبر و امامان نشان از استمداد و طلب یاری از ایشان از اندیشه‌های اساسی اهل قبور بوده است. کتیبه تعلیق و ثلث دوره تیموری و صفوی و کتیبه‌های نستعلیق دوره قاجار، همه و همه طلب مغفرت از خداوند رحمان را با توجه به مضامین نوشته‌ها و گیاهان در پی داشته است.

فهرست منابع

• اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۴۰). *مسالك و ممالک*. مترجم: ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه.

• بزرگ‌نیا، زهره. (۱۳۸۹). «سنگ‌های مزار در گورستان‌های کهن»، *معمار*، شماره ۶۳، صص: ۹۲-۸۴.

• بی‌نا. (۱۳۶۲). *حدود العالم من المشرق الى المغرب*، به کوشش منوچهره ستوده. تهران: طهوری.

• پویان، جواد؛ خلیلی، مژگان. (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز»، *کتاب ماه و هنر*، شماره ۱۴۴، صص: ۹۸-۱۰۷.

• جاماسپ، آسانا. (۱۳۷۱). *متون پهلوی*. گزارش سعید عریان. تهران: کتابخانه جمهوری اسلامی ایران.

• جوینی، عطاملک (بی‌تا). *تاریخ جهان‌گشا*. جلد ۳. تصحیح محمد قزوینی. تهران: بامداد.

• حافظ ابرو. (۱۳۷۰). *جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو*. به کوشش غلامرضا ورهرام. تهران: اطلاعات.

• خسرونژاد، پدرام. (۱۳۷۷). «سنگ‌های مزار از پنجره مردم‌شناسی هنر»، *کتاب ماه و هنر*، شماره ۱، صص ۲۶-۲۳.

• زنگنه، ابراهیم. (۱۳۷۵). «شهرستان طوس و ولایت مشهد»، *مشکوه*، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، شماره ۵۱، صص ۱۷۳-۱۴۵.

• شریفی‌نیا، اکبر؛ ساریخانی، مجید؛ دولت‌یاری، عباس؛ قائمی، نعیمه. (۱۳۹۵). «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر در استان ایلام»، *هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، شماره ۱، دوره ۲۱، صص ۳۵-۲۳.

• صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، سید ابوتراب؛ خدادادی، علی. (۱۳۹۳).

Exploring and recognizing the themes and designs of tombstones are reserved in Harounie of Tous*

Alireza SHikhi¹, Atiyeh Jahanian²

1-Assistant Professor in Applied Art Faculty, University of Art (Corresponding Author)

2- MA Student in Islamic Art, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad

Abstract

Tombstones decorations have solid details in Iranian historic cemeteries. The Harounie of Tous Collection contains monuments from the Timurid period to the Qajar era, decorated with various inscriptions and designs. In this research, 34 gravestones were selected, 10 of which were selected by a purposeful method because of their similarity in the motif and design. The purpose of this research is to study the structure, inscriptions and graffiti designs. This paper seeks to answer this question, what is the theme, the form of inscriptions and motifs in the Tombstones of the Harounie Collection? The research method is descriptive-analytic and data collection is based on library information, documentation and field studies.

The findings of the article show that the gravestones motives are a distinctive and dominant pattern on their design and decoration and evidence of the thought, belief and culture of the survivors and reflection of the Shia atmosphere of that era. The used themes are primarily the verses, the names of God, the poems in the description of the parting and condemnation of the world, which refer to the eternal existence of the Most Compassionate God and the unsteadiness of man. The inscriptions are written with the Taliq, Sols and Nastaaliq, all of which demand forgiveness from God's mercy, according to the contents of the writings and plants.

Key words: Tous, Tombstone, Inscription, Motif.

1- Email: a.sheikhi@art.ac.ir

2- Email: atiyeh.jahaniyan@gmail.com